

TBR 2018/37

Recht en literatuur

Jaarrede uitgesproken op 7 december 2017 tijdens de jaarvergadering van de Vereniging voor Bouwrecht

door: Prof. mr. J.A.M.A. Sluysmans¹

1. Inleiding

In mei 1954 stuurde Paul Claussen, een 12-jarige scholier uit Alexandria - in de Amerikaanse staat Virginia - een brief aan Felix Frankfurter, destijds rechter in het United States Supreme Court. Claussen schreef dat hij een juridische carrière ambieerde en vroeg aan Frankfurter wat hij nu al zou kunnen doen om zich daarop voor te bereiden. Frankfurter gaf ten antwoord:

My Dear Paul:

No one can be a truly competent lawyer unless he is a cultivated man.

If I were you, I would forget about any technical preparation for the law.

The best way to prepare for the law is to be a well-read person. (...)

Stock your mind with the deposit of much good reading, and widen and deepen your feelings by experiencing vicariously - as much as possible - the wonderful mysteries of the universe (...).

De boodschap is helder: het lezen van literatuur - een culturele vorming - maakt juristen tot betere juristen. Hoe precies, dat laat Frankfurter in het midden.

We kunnen ons daar natuurlijk wel een voorstelling van maken. Die gunstige invloed van cultuur - en literatuur in het bijzonder - werkt namelijk twee kanten uit. Enerzijds vergroot zij het empathisch vermogen van de lezer, anderzijds verbetert zij diens communicatieve vaardigheden.

2. Recht en Literatuur

Die tweedeling wordt ook aangehouden in een van oorsprong Angelsaksische niche binnen de rechtswetenschap die luistert naar de naam *Law and Literature, Recht en Literatuur*. Binnen dit terrein van Law and Literature wordt onderscheid gemaakt tussen *recht in de literatuur* en *recht als literatuur*.

2.1 Recht als literatuur

Recht *als* literatuur zoekt naar gebruik van literaire technieken in met name rechterlijke uitspraken. De achterliggende gedachte is dat die technieken de aantrekkelijkheid en overtuigingskracht van een uitspraak kunnen verbeteren en bijvoorbeeld langs die weg de precedentwerking van de uitspraak kunnen vergroten.

In ons land, waar de stijl van het gros van de rechterlijke uitspraken toch tamelijk zakelijk is, is over dit onderwerp veel minder te doen dan binnen de Angelsaksische rechtssfeer, waar dikwijls een meer bloemrijke taal wordt gebezigd en een rechter er niet voor schroomt om in zijn uitspraak te citeren uit literaire bronnen.

---

¹ Jacques Sluysmans is voorzitter van de Vereniging voor Bouwrecht. Daarnaast is hij advocaat bij Van der Feltz advocaten in Den Haag en als bijzonder hoogleraar

onteigeningsrecht aan de Radboud Universiteit Nijmegen verbonden.

Toch kennen ook wij vonnissen met literaire kwaliteiten. Denk bijvoorbeeld aan de strafmotivering van de rechtbank Rotterdam in de Ibn Ghaldounzaak, die zaak van diefstal en heling van eindexamens. Ik citeer uit de strafmotivering in een van de vonnissen:

‘De examenroof van de eeuw. Zo stond deze zaak in de krant. Het eindexamen in zijn kern geraakt.

Het eindexamen, een spannende afsluiting van een belangrijke periode in iemands leven. Na jaren van hard werken, zitten de examens erop en wacht je in spanning op het resultaat, dat ene telefoontje: ben ik geslaagd? Kan het feest beginnen?

Hoe anders was dit voor alle eindexamenleerlingen in 2013. Na het uitlekken van het examen Frans op 28 mei 2013 was niets meer zeker. Zouden er meer examens zijn uitgelekt? Moesten er bepaalde examens worden over gedaan of misschien zelfs het hele examen? Die onzekerheid moet voor de eindexamenleerlingen van 2013 zenuwslopend zijn geweest.

En dat heeft de verdachte met zijn medeverdachten veroorzaakt. Op de zitting is gezegd: Dát is nooit de bedoeling geweest. Is dat nou zo? Dat is een van de vragen waar de rechtbank mee heeft geworsteld.’

Het is duidelijk dat de rechter zich hier bedient van literaire technieken om zijn overwegingen des te duidelijker voor het voetlicht te brengen, juist bij de doelgroep, de betrokken eindexamenkandidaten. Hier ondersteunt literatuur het recht. Een niet of nauwelijks belezen rechter had deze tekst niet zo kunnen schrijven.

2.2 Recht in literatuur

Recht *in* literatuur onderzoekt de rol van het recht in de literatuur. Denk aan Shakespeare’s

De Koopman van Venetië, *Bleak House* van Charles Dickens, *To Kill a Mockingbird* van Harper Lee of meer recent *The Children Act* van Ian McEwan: werken uit de wereldliteratuur waarin het recht en gerechtelijke procedures een centrale rol vervullen.

In de Nederlandse literatuur springt natuurlijk Bordewijks *Karakter* direct naar voren, evenals *Advocaat van de hanen* van A.F.Th. van der Heijden, maar vergeet niet Simon Vestdijks *Op afbetaling*, ook verfilmd door Frans Weisz met in de hoofdrollen Gijs Scholten van Aschat, Renée Soutendijk en Coen Flink: een advocaat ontdekt dat zijn echtgenote een affaire heeft met zijn oudere compagnon en besluit die twee hun misstap betaald te zetten. Geen begrip of vergeving, maar oog om oog en tand om tand. De compagnon sterft en de echtgenote eindigt als invalide.

Culturele uitingen als deze maken enerzijds - wat meer aan de oppervlakte - het functioneren van het rechtsbedrijf en de actoren daarin zichtbaar, anderzijds gebruiken zij dat rechtsbedrijf ook als een podium, een context, om een dieper gelegen thematiek - die ook vaak juridische dimensies heeft - aan de orde te stellen.

Een goed voorbeeld biedt het voor de Booker Prize genomineerde ‘His Bloody Project’, van de Schotse schrijver Graeme Macrae Burnet. Het boek heeft als ondertitel ‘Documents relating to the case of Roderick Macrae’ en zo is het ook opgebouwd, als een bundeling van ooggetuigenverslagen, een bekentenis van de verdachte, medische documenten, een psychiatrisch onderzoek, een verslag van de rechtszaak en knipsels uit de media die verslag deden van de gebeurtenissen. Plaats van handeling is het straatarme Schotse platteland anno 1869. Een handvol pachters schraapt een

karig bestaan bijeen op dorre akkers, gehuisvest in krotten. Uit hun midden kiezen ze een 'constable' die de intermediair is tussen pachters en landheer. Maar constable Lachlan Mackenzie buit zijn voormalige gelijken uit, in het bijzonder de vader van de hoofdpersoon. Hij beroept zich daarbij steeds op 'de wet'. Als in een van de sleutelmomenten van het boek vader en zoon belet krijgen bij de landheer en vragen om 'de wet' of 'de regels' eens te mogen lezen, zodat ze daar kennis van kunnen nemen, wordt dat verzoek met hoongelach ontvangen. De regels staan niet op papier, ze zijn er gewoon. Dan realiseren de pachters zich dat ze bij gebrek aan enige legaliteit aan volstreekte willekeur zijn overgeleverd.

2.3 Omgevingsrecht en literatuur

Vandaag staat op onze jaarvergadering centraal het omgevingsplan, een van de hoekstenen van het nieuwe omgevingsrecht. In het geweld van de regelgeving en van de papieren plannenmakerij, van het afvinken van consultaties en het stapelen van externe rapportages op een veelheid aan deelgebieden wordt misschien nog wel eens over het hoofd gezien dat ergens in het recht ook mensen wonen en dat omgevingsrecht bij uitstek een grote invloed kan hebben op de levens van individuele personen.

Voor wie niet, zoals ongetwijfeld sommigen onder u, van tijd tot tijd met die échte mensen in hun eigen omgeving te maken heeft, kan literatuur, kunnen culturele uitingen, een nuttig medium zijn om gevoel, om empathie te ontwikkelen ten opzichte van die subjecten van het recht.

Wat ik met u wil doen, is op wat lichtvoetige wijze - we zitten vandaag per slot van rekening niet op kantoor - met u bezien op welke wijze het omgevingsrecht een plek heeft gevonden

in de literatuur, of zelfs nog wat breder: in de cultuur. Daarbij is dan mijn zeer bescheiden inzet: welke culturele uitingen zou een jurist tot zich kunnen of moeten nemen om een betere, meer empathische omgevingsrechtjurist te worden?

2.3.1 Planvorming

Een voorgenomen ruimtelijke ontwikkeling wordt in de meeste gevallen voorafgegaan door enig onderzoek: zijn er op voorhand al bezwaren die aan het voornemen in de weg staan? Als er bijvoorbeeld evidente privaatrechtelijke belemmeringen bestaan voor de uitvoering van voorgenomen plannen, dan kan die omstandigheid direct al een spelbreker zijn.

Dit vraagstuk is aan de orde in de roman *Union Atlantic*, van de Amerikaanse schrijver Adam Haslett. Dit boek uit 2010 scharniert rondom een juridisch steekspel tussen een jonge bankier, nieuw geld, en een bejaarde dame, oud geld, over de vraag of die bankier een door hem gekocht perceel grond wel kan ontwikkelen. De grond - die hij kocht van de gemeente - is in het verleden namelijk door de vader van de oude dame aan de gemeente vermaakt op voorwaarde dat die grond nooit zou worden bebouwd. Lange tijd lijkt de jongeman - vermogend, sociaal behendig, op goede voet met de autoriteiten - de beste kaarten in handen te hebben, maar ten langen leste stelt de rechter de oude dame in het gelijk: de koper ziet zich geconfronteerd met een kolossale nieuwbouw die moet worden afgebroken. Dat betekent - uiteindelijk - ook de neergang van die koper.

Komt de planvorming wel tot stand, dan kan ook daarbij nog wel eens iets misgaan. Zelfs professionele plannenmakers kunnen een blinde vlek hebben, met mogelijk bijzondere

gevolgen. Waartoe dat kan leiden, wordt mooi beschreven in het boek *Vergeten straat* van de Vlaamse schrijver Louis Paul Boon. Het verhaal begint met een schets van het leven in Brussel in de eerste helft van de 20ste eeuw. Er wordt een verbinding gemaakt tussen het zuidstation en het noordstation. Hierdoor gebeurt in een doodlopend straatje echter iets bijzonders. Het straatje wordt in de gemeentelijke planvorming over het hoofd gezien en als gevolg van de openbare werken wordt de straat compleet afgesloten van de buitenwereld. De bewoners van het straatje protesteren eerst tegen die werken die hun straat, en dus hun doorgang naar 'de wereld', volledig versperren. Ze organiseren comités en breken de schuttingen van de bouwwerf af, maar stilaan groeit de idee dat het isolement ook positieve gevolgen heeft. Men hoeft geen elektriciteit, water en belastingen meer te betalen, er zijn geen gemeentelijke verplichtingen meer. De straat wordt langzaam een tuin en de bewoners ontwikkelen een vrijplaats vol gemeenschapszin. Maar op een dag wordt de vergeten straat herontdekt door de autoriteiten en komt uiteraard een einde aan de idylle.

2.3.2 Onderhandelen

Hand in hand met de planvorming gaat doorgaans de verwerving van de voor de planuitvoering noodzakelijke gronden. Die fase in het ontwikkelingsproces komt betrekkelijk veelvuldig in de literatuur aan de orde.

Meest bekend is natuurlijk *Publieke Werken*, van Thomas Rosenboom. Vioolbouwer Vledder wordt benaderd door een zekere Ebert met het verzoek zijn woning en werkplaats te verkopen ten behoeve van de bouw van het Victoria Hotel in Amsterdam. Vledder overspeelt in de onderhandelingen echter zijn hand. Hij denkt

dat met het voortschrijden van de tijd de biedingen zullen verbeteren, maar heeft niet in de gaten dat hij het optimale moment voorbij laat gaan.

Het tragisch gevolg is dat de beoogd koper Henkenhaf, de ontwikkelaar van het Victoria Hotel, ervoor kiest om de woning van Vledder maar te laten voor wat hij is en het hotel om de woning heen te bouwen. U kunt die woning nog zien als u van het Centraal Station naar de Dam loopt, ingeklemd in de gevel van het hotel.

Een tragische uitkomst hebben ook de verwervingsonderhandelingen die centraal staan in *Last Man in Tower* van de Indische schrijver Aravind Adiga. Een projectontwikkelaar heeft zijn oog laten vallen op een gedateerd appartementencomplex, de zogenaamde Vishram Society nabij de luchthaven van Mumbai. Hij brengt steeds betere biedingen uit, maar wil die enkel gestand doen onder de voorwaarde dat alle appartementseigenaren akkoord gaan met de bieding. De gepensioneerde leraar Yogesh Murthy Masterji weigert zich te laten uitkopen. Om die reden wordt hij uiteindelijk door zijn op geld beluste medebewoners de dood in gedreven, waarna de deal alsnog kan plaatsvinden.

2.3.3 Onteigening

Als onderhandelingen mislukken, zal dikwijls onteigening volgen. Hoewel de onteigeningsprocedure op papier een bepaald vlot verloop kent, leert de ervaring dat het in de ogen van de onteigenaar zelden snel genoeg gaat. De rechtsbescherming voor de eigenaar is echter een groot goed, waaraan niet lichtvaardig mag worden getornd.

Rechtsbescherming voor de grondeigenaar staat centraal in De Molenaar van Sans-Souci, een geschiedkundig blijspel met zang, in 1805 uit het Frans vertaald door M.C. Engelman. De Pruisische koning Frederik Willem I wil een molen doen slopen die het uitzicht blokkeert vanuit zijn paleis te Sans-Souci, even buiten Berlijn. De molenaar wil echter niet verkopen.

De Koning vraagt: Stijfhoofdig mens, wilt gij dan geen afstand van uw molen doen?

Neen, sire, is het antwoord.

Wel nu, dreigt de Koning, dan zal ik er mij meester van maken!

Dat was goed, antwoordt de molenaar, indien wij geen rechters te Berlijn hadden. (...) Waarlijk, Sire, wanneer gij van anderen geen reden wilt verstaan, is men wel gedwongen toevlucht tot uwe wijsheid te nemen.

Ja tot de uwe, en - dank zij de hemel - zij straalt door in alle wetten die gij ons geeft. Dezen, zo zuiver als gij ze ons gegeven hebt, kennen noch geschut, noch luimen.

Bij hen hoop ik eindelijk bescherming van u, tegens u zelve te vinden.

De hovelingen lachen, maar de Koning niet.

'Verwonderd en bewogen' verklaart hij: Gij lacht, mijne heren. Dit is evenwel zo belachenswaardig niet. O het strekt mij tot genoeg dat mijne onderdanen vertrouwen in de door mij gemaakte wetten en benoemde rechters stellen. (...) gij zult mij niet te vergeefs hebben getroffen. (...) De molen zal niet worden afgebroken.

Adequate rechtsbescherming voorkomt hier dus onteigening en sloop. Het verhaal van de molenaar werd onderdeel van de Duitse folklore en de in het oorspronkelijke Frans geformuleerde frase 'il y a des juges' - er zijn rechters - was tot ver in de vorige eeuw een uitdrukking waarvan ontwikkelde mensen direct de strekking begrepen: de overheid kan

veel willen, maar de burger kan altijd de rechter om bescherming vragen.

Net zoals het verhaal van de molenaar van Sanssouci een kern vindt in historische gebeurtenissen, zo geldt dat ook voor de film Leviathan van de Russische regisseur Andrey Zvyagintsev, die de prijs won voor het beste script tijdens het filmfestival van Cannes en in 2014 de Russische inzending was voor de Oscars.

De inspiratie voor Leviathan is het verhaal van Marvin John Heemeyer, een automonteur in Granby, Colorado, wiens situatie in de verte doet denken aan die beschreven in Publieke werken. Zoals daar vioolbouwer Vledder te lang weigert om zijn woning te verkopen aan de directie van het Victoriahotel en het hotel vervolgens om zijn woning heen wordt gebouwd, zo weigerde Heemeyer zijn werkplaats te verkopen aan de directie van de betonfabriek. Daarop werd die fabriek geheel om de werkplaats heen gebouwd, met als gevolg - naast alle andere overlast - dat Heemeyer die werkplaats alleen nog maar kon bereiken via grond die niet de zijne was en waarvan de toegang hem werd ontzegd. Hij raakte in een schier oneindig juridisch gevecht verwickeld met zowel de fabriek als de autoriteiten, welk gevecht hij gedoemd was te verliezen. Boos en gefrustreerd over zijn verlies bepantserde hij uiteindelijk een bulldozer en gebruikte die zelfgebouwde machine op 4 juni 2004 om het gemeentehuis, de woning van de burgemeester en enkele andere gebouwen in Granby te slopen, alvorens hij met behulp van een handwapen zijn eigen leven beëindigde.

Het verhaal van Heemeyer is door Zvyagintsev getransponeerd naar een kleine stad op een schiereiland in het noordwesten van Rusland, een voormalige vissersnederzetting aan de

Barentszee, met een strand bezaaid met scheepswrakken en walvisskeletten, ver van Moskou, aan de rand van de beschaving. Op een pittoreske landtong even buiten de stad woont de automonteur Kolya met zijn tienerzoon Roma en zijn tweede vrouw Lilya. Kolya is niet per se een sympathiek karakter: hij is opvliegend en houdt van de wodka. De burgemeester van de stad, Vadim, dik, dikwijls dronken, die in de verte doet denken aan Boris Jeltsin, laat zijn oog vallen op Kolya's prachtige stek en tracht deze te onteigenen om daar volgens eigen zeggen een gemeenschapshuis te stichten. Kolya geeft echter niet zomaar op. Hij laat zijn oude kameraad uit het leger Dimitri, Dima, overkomen uit Moskou. Dima is een ervaren grote stads-advocaat. Kolya heeft er het volste vertrouwen in dat deze raadsman de onteigening van zijn woning zal weten te voorkomen.

De rechtsgang leidt echter niet tot succes. In de voor hem typerende stijl filmt Zvyagintsev tergend lang het voorlezen van het vonnis, dat voor Kolya een waslijst van slecht nieuws bevat. De boodschap van Leviathan is bepaald meer somber dan die van de molenaar van Sanssouci: waar voor de molenaar de rechtsgang een effectieve laatste strohalm was, is die voor de automonteur Kolya niet meer dan een farce, een middel om machtsmisbruik door de autoriteiten van een vernis van legitimiteit te voorzien. Uiteindelijk zal namelijk blijken dat waar eens de woning van Kolya stond geen gemeenschapshuis verrijst, maar een Russisch-orthodoxe kerk voor een met de burgemeester bevriende bisschop.

2.3.4 Schadeloosstellingsrecht

Bij ontneming van eigendom past vergoeding. Die vergoeding is aan de orde in het eerste

toneelstuk dat George Bernard Shaw, Nobelprijswinnaar, lers toneelschrijver met socialistische sympathieën, schreef in 1892 zijn eerste toneelstuk onder de titel *Widowers' Houses*.

In het eerste bedrijf zien we twee vrienden uit Londen, Harry en William, die samen op vakantie gaan naar Remagen, aan de Rijn. Ze ontmoeten daar de zakenman Sartorius en diens dochter Blanche. U raadt het al, een van de twee, Harry, wordt verliefd en raakt verloofd. In het tweede bedrijf, terug in Londen, ontdekt Harry dat de vader van Blanche zijn geld verdient als huisjesmelker. Zijn afschuw van deze handelswijze leidt tot een breuk tussen de verloofden. Harry ontdekt echter nadien dat ook zijn eigen riante toelage uiteindelijk afkomstig is uit wurgleningen aan kleine luiden.

In het derde bedrijf draait Harry dus bij, maakt het goed met zijn voormalige verloofde en bedenkt met zijn schoonvader en diens rechterhand Lickcheese manieren om via louche zaakjes nog meer geld te verdienen. Daarbij denken ze ook te kunnen profiteren van een mogelijke onteigening. Ze willen in het zicht van onteigening ten behoeve van een nieuwe rondweg een aantal krotten opkalefateren, zodat ze er enigszins representatief uitzien en zo een maximale schadeloosstelling garanderen. Typisch een geval van zogenaamde schadeverhogende activiteiten, ten aanzien waarvan het Nederlandse onteigeningsrecht gelukkig de mogelijkheid biedt om die bij de waardebepaling bij onteigening buiten beschouwing te laten.

Aanmerkelijk vrolijker gaat het eraan toe in de Bommel-vertelling *De Doorluchtigheid*. Ambtenaar Dorknoper zegt onteigening van een tuinhuis aan ondanks de protesten van

heer Bommel dat het land van een heer niet zomaar kan worden afgenomen. Doel van de beoogde onteigening is de bouw van een paleis voor de zogenaamde Aarts-Colemoon. Wanneer deze Aarts-Colemoon aan Bommel een met diamanten afgezet gouden horloge als 'schadevergoedsel' aanbiedt, doet de eigenaar echter grif afstand van zijn tuinhuis. Sterker nog, de hele boerenstand van Rommeldam wil wel door die Aarts-Colemoon onteigend worden!

2.3.5 Na realisering

Wat gebeurt er na de realisering van een project? Een laatste vindplaats wil ik u nog voorhouden. In 1987 verscheen het album *Crest of a Knav* van de naar een Engelse landbouwingenieur genoemde popgroep Jethro Tull. Dit album bevat het nummer *Farm on the Freeway*. Onderwerp van het lied is de onteigening van een boerderij ten behoeve van de aanleg van een snelweg, de *freeway* uit de titel. De voormalige eigenaar heeft een riant schadeloosstelling gekregen, maar verzucht dat zelfs die hem niet kan compenseren voor zijn gemis.

They say they gave me compensation...

That's not what I'm chasing. I was a rich man before yesterday.

And what do I want with a million dollars and a pickup truck?

When I left my farm under the freeway.

Zo heeft elke ontwikkeling zijn prijs. Ontwikkeling is onvermijdelijk, vernieuwing en verandering zijn vaak noodzakelijk, dat is waar, maar het blijft van belang om steeds ook oog te houden voor de menselijke kant van regelgeving en besluitvorming, en bij die

pogingen kan enige culturele vorming ons soms misschien een klein beetje tot steun dienen.